

Xaləddin Sofiyev
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universitetinin "Sosial-siyasi elmlər" kafedrasının
müdiri, kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Əməkdar müəllim

UOT 7.067

MULTIKULTURALİZİMİN KULTUROLOGIYA ÜÇÜN AÇDIĞI PERSPEKTİVLƏR

Açar sözlər: multikultural cəmiyyət, tolerantlıq, submədəniyyət, kültür rəlyativizmi

Multikulturalizmin yozumları nə qədər fərqlənsə də bir məsələdə ümumilik var, onu açaq. Azlıqların mədəniyyətinə cürbəcür yanaşma olur. Biri tolerant münasibətdir. Bu zaman azlığın mədəniyyəti assimilyasiya olunmur, ancaq xüsusi rəğbətlə də qarşılanmur. Osmanlı imperiyasında başqa dinlərə belə yanaşılırdı. İkinci tip münasibətdə qanunlar adamlar arasında irqi, mədəni və s., ayrı-seçkiliyə imkan vermir. Bu liberal demokratiyadadır. Əsl multikulturalizmdə üçüncü cəhət də olur: müxtəlif mədəniyyətlər rəsmi siyasətdə pozitiv dəyərlər kimi qəbul olunurlar. Halbuki azlıqların mədəniyyətləri olan xeyli cəmiyyət var ki, bu mədəniyyətləri geniş qəbul etsə də onlara rəsmi heç bir dəstək göstərmir. Bu toplumlarda azlıqların assimilyasiyasına cəhd edilmir, lakin onlara Osmanlı imperiyasında olduğu kimi xüsusi rəğbət də göstərilir. Əsl, demokratik multikulturalizm isə bir cəmiyyət daxilində müxtəlif kültür identikliklərinin olmasını nəzərdə tutur [2. 256 p., p.18]. Bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, icma səviyyəsində müxtəlif insan qrupları özlərini fərqli mədəni kimlik parametrlərində dərk edirlər. Multikulturalizmdə bu məsələ ilə bağlı ikinci mühim əlamət odur ki, milllətin daxilində belə fərqli mədəni idetifikasiyaları ictimai rəy qəbul edir. Bu isə məsələnin legitimliyi deməkdir. Multikulturalhığı olan xeyli toplumlar var ki, orada insan qrupları mədəni kimliklərinə görə fərqlənsələr də bu, açıqca deyilmir və rəsmi mədəniyyətin faktı sayılmır. Sovetlərdə bir çox xırda etnik qrupların vəziyyəti elə idi. Multikultural cəmiyyətlərdə isə mədəni kimlik qanunvericilik səviyyəsində tanınmaq hüququ qazanır. Məsələnin mürəkkəbliyi ondadır ki, bir dövlət, bir cəmiyyət daxilində multikultural qrupların yaşamaq hüququnu qazanmasının cəmiyyətin bütövlüyü üçün böyük təhlükəsi ola bilər. Qarşılıqlı narazılıqlar müxtəlif münəqişələrə bəhanə verir. Fikir azadlığı mədəniyyətlərarası tolerantlığı pozan təhqirlərə gətirib çıxarır. Ölkədə yerliçilik nə qədər didişgənlik salırsa, multikulturalizm də o qədər sala bilər. Bu səbəbdən

multikulturalizm çağımızda siyasi fəlsəfənin ciddi probleminə çevrilib. Onunla bağlı ruh yüksəkliyi nümayiş etdirən ritorika və diskurslar problemin içində gizlənən mürəkkəblikləri görünməz edir. Ədalət, haqlar, eçalitarizm (bərabərlik) multikultural cəmiyyətlərin problemləri çərçivəsində yeni suallar doğurur və fəlsəfə, kulturologiya, politologiya – hərəsi öz rakurslarından bu sualları formulə etməli, onlara cavab tapmalıdır [5. 256 p.,p.94]. Götürək ədalət və bərabərlik problemini. Multikultural cəmiyyətlərdə heç də bütün submədəniyyətlər millətin tarixi inkişafında, iqtisadi həyatında eyni rol oynamır. Heç onların dəyərlər sistemi də bir-birinə bərabər olmur. Məsələn, Kvebekin fransızdilli icmasında qadının roluna, ailənin həcminə, komersiyaya münasibət anqlo-sakson icmaya baxanda köhnə qaydalarını saxlayır [4. 198 p.,p.225].

Submədəniyyətlər arasında ədalət tərəzisini çətin sınaqlara salan fərqlər İspaniyada katalon və bask, Britaniyada şotland və Uels mədəniyyətləri ilə çoxluğun mədəniyyəti arasında daima müşahidə olunur. Rezervuarlarda yaşayan ABŞ hindu mədəniyyəti anqlo-saksonların mədəniyyətləri ilə ölkənin çiçəklənməsi məsələsində müqayisəyə gəlməz. Bu isə rolların, xidmətlərin bərabərsizliyi ilə haqların bərabərliyi məsələsində gərginlik yaradır. Amerikan hinduları ölkənin avtoxton əhalisi kimi xüsusi imtiyazlar tələb edirlər və bu, tutuşdurulmaz parametrlərdə ədaləti yaradıb qorumaq situasiyasını törədir. Ona görə tutuşdurulmaz deyirik, ki, ölkənin avtoxton əhalisi olmaq və gəlmələrdən çəkilmiş zülmü xallar «dilində hesablayıb» ölkənin sənaye inqilabında və fəlsəfi-siyasi-iqtisadi fikir tarixində böyük rol oynamış anqlo-saksonların töhfələri ilə tutuşdurmaq elə də asan deyil. Ən azı ona görə ki, hindular söyləyə bilər ki, sizin (yəni ağların) zülmü olmasaydı, özümüz də bu məmnləkəti çiçəkləndirərdik.

Multikultural cəmiyyətlərdə bəzi mədəni qruplarla bağlı tətbiq olunan kvota və ya pozitiv-diskriminasiya sistemi də ədalət və hüquq bərabərliyi şərtlərini sınağa çəkir. Ayrı-seçkilik bütün demokratik rejimlərdə mənfi qiymətləndirilir. «Pozitiv ayrı-seçkilik» termini isə onu bildirir ki, ölkə üçün (hətta demokratiya üçün) faydalı olan ayrı-seçkilik ola bilər. Məsələn, bir vaxtlar bəzi Avropa ölkələrində qadınları siyasi həyatda fəallaşdırmaq üçün parlamentdə onlara kvota ayrılırdı və nəticədə hansısa qadın-namizəd kişi namizəddən az səs toplasa da qadın olduğu üçün parlamentə düşürdü. ABŞ-da vaxtı ilə şirkətlərdə və ali təhsil ocaqlarında qaradərilələrin öz kvotası vardı. Və belə kvotalar çoxluq tərəfindən narazılıqla qarşılanırdı.

Bütün bu hallara görə, hansısa dövlətin ruh yüksəkliyi ilə multikulturalizmi bəyan etməsi deklarativ görünür. O əsl çoxmədəniyyətli sosial harmoniyaya nail olmaq üçün ciddi tədbirlər paketini, sosial-mədəni proqramları həyata keçirməlidir. Onun iqtisadi, mənəvi gücü elə olmalıdır ki, bütün mədəni qruplar bu ölkənin vətəndaşları olduqları ilə fəxr etsinlər. Fəxr edəndə separatizmin də

əsası məhv olur. ABŞ-in dövlət kimi mənəvi üstünlüyü, iqtisadi gücü elədir ki, onun latın amerikalılarla, hindularla münəqişə burulğanına çevriləcəyi haqqında bütün proqnozlar boş çıxır.

Multikultural sistemin başqa təhlükəsi ondadır ki, ölkə ilə düşmənçilik edən başqa millət bu müxtəlifliyi dərin çatlara sala bilər. Xüsusi ilə əgər qonşu ölkədə azlığa qohum xalq yaşayarsa. Azərbaycanla bağlı Ermənistanın Dağlıq Qarabağ ermənilərindən istifadə etməsi, Rusiyanın isə ləzgilərdən istifadə etmək cəhdi söylədiyimizə yaxşı örnəkdir. Türkiyədə PKK-nın arxasında qonşu ölkələrin gizli qüvvələrinin durması multikulturalizmin hansı qorxunc hədlərə çatmasını aydınca göstərir.

Müxtəlif mədəniyyətlər anlayışı kültür relyativizmi, nisbilyi ideyasına öz materiallarını verir. Bu relyativizminin müxtəlif növləri var. Onun mütləq formasında hər hansı universalizm inkar edilir. Bir çox post-modernistlər özlərini qeyri-Qərb dünyasının və ona görə multikulturalizmin müdafiəçisi sayırlar. Onlar metanarrativlərə, yəni qlobal miqyasda hökmlərə Qərbin hakimiyyət iradəsinin təzahürü kimi şübhə ilə baxırlar. Hərçənd marginal və xırda qrupların (feministlərin, qeylərin) mikronarrativlərinə həssas yanaşırlar [3. 256 p., p.26].

Beləcə, post-modernistlərin maksimal kültür relyativizmi Qərbin nailiyyətlərini heçə endirir ki, heç bir mövqeyin dominantlığı olmasın.

Əgər mədəniyyətlərarası münasibətlərin bu atavistik forması multikultural cəmiyyətlərdə qalır, çoxmədəniyyətlilik həmin cəmiyyətlərin bəlasına çevrilir. Bu, o situasiyadır ki, tarixən çoxculluq didişmə, qanlı düşmənçilik mənbəyi sayılırdı.

İkinci yanaşma multikulturallığa millətin zənginliyi kimi baxmaqdan doğur. Bunun üçün mədəni relyativizm qəbul olunmalıdır. Yəni bir mədəniyyətin geyimi, mətbəxi, adət və ənənələri doğru/yanlış meyarları ilə başqalarına qarşı qoyulmamalıdır. Müasir qloballaşma prosesində mədəni relyativizmin qəbul olunmasını geniş müstəvidə izləmək olar. Hərçənd həm kürrəsəllik qatında, həm də bir ölkə çapında multikulturallığın doğurduğu və sonra da dəstək qazandığı kültür relyativizminin bir təhlükəsini açmalıyıq. Bir təhlükə ondadır ki, bütün dəyərlər «faydalıdır» nişanını alır. Halbuki milli mətbəxdə ziyanlı yeməklər də ola bilər. Eləcə də qadınlara mütləq şəkildə çarşab geyindirən ənənələri qadınların geyim azadlığına razı olan qaydalarla bərabərləşdirmək olmaz. Bu məsələdə bərabərlik işarəsi yox, toleranqlıq münasibəti önəmlidir. Toleranqlıq fərqlərin düşmənçilik mənbəyi olmasına mane olur. Ancaq fikir azadlığı, plüralizm imkan verir ki, mədəniyyətlərarası dialoq olsun və bu dialoqda filan yeməyin, filan geyimin hansı situasiyada faydalı, hansında ziyanlı olması aydınlaşsın. Deməli, yemək, davranış, həyat məqsədləri

və s. ilə bağlı mədəni relyativizm «hər mədəniyyətin hər nəyi varsa, yaxşıdır» müddəasını bayraq tutmamalıdır.

Mədəniyyətlərarası (eləcə də dinlərarası) mübahisə dəyərlidir. Dəyərlidirsə, deməli, uğur. faydalılıq prizmasından müxtəlif mədəniyyətlərin dəyərlərini tərəziyə qoyub tutuşdurmaq faydalıdır. Tolerantlıq bütün mədəniyyətlərin bərabərliyi və həqiqiliyini qəbul etmək deyil. Tolerantlıq odur ki, qəzəbə və nifrətə yer vermir, kiçik fərqlərin narsisizmini öldürür, sadəcə onların savaşı amilinə çevrilməsinə əngəl olur. Və mədəniyyətlərarası, dinlərarası dikussiya, fikir mübadiləsi dinclik mühitində baş verir. Baş verəndən sonra isə konkret şərait, konkret perspektiv üçün hansı ənənənin, hansı dəyərin faydalı olması haqqında «çək-çevir» başlayır.

Bu çək-çevirin ruhu, metodologiyası haqqında xüsusi danışmaq lazımdır, çünki bəzən Azərbaycanda dəb altında multikulturalizm mədhiyyə ruhunda təsvir edilir. Biz, artıq, göstərdik ki, multikulturalizmin kiçik fərqlərin narsisizmindən doğan ciddi daxili gərginlikləri var. Başqa gərginlik bir millət daxilində olan mədəniyyətlərarası dialoqun söz savaşına, söz və sonra da praktiki düşmənçiliyə keçmə təhlükəsidir. Bu mürəkkəb prosesin belə istiqamətdə getməsinin qarşısını millətin tolerantlığı ala bilər. Tolerantlıq «hamımız düz düşünürük» deyil. Tolerantlıq başqasının düşüncə tərzinə hövsələ ilə yanaşmaqdır. Tolerantlığın əlifba qaydaları var. Birincisi, həmişə bilməliyik ki, mübahisədə zamanın gətirəcəyi sürprizləri nəzərə alıb hövsələli olmaq lazımdır. Ola bilər ki, toyda «israfçılıq və dəmdəzğah olsun ya olmasın» mübahisəsi mədəniyyətlərarası ənənə fərqləri kimi ölkədə alovlu diskussiyaya səbəb olsun. Hər tərəf öz fikrində və mövqeyində qalsa da zaman keçəndən sonra qloballaşmanın təsiri altında, iqtisadi həyatda qənaətcillik 19-cu əsr Avropasındakı kimi dəbə minəndən sonra israfçılığın tərəfdarları olan submədəniyyətin daşıyıcıları təbii və könüllü şəkildə ondan əl çəksinlər.

İkincisi, ola bilər ki, qarşı tərəf sənin nəzərinə elə hal çatdırsın ki, məhz bu hal sən öz mədəniyyətində dəyərləli saydığın nəyinsə tibbi, ekoloji zərərini ortaya çıxarsın. Spirtli içkinin yaşayışı maksimumlaşdırıb istisnasız edən islamçı mədəniyyətlərdə tərkibində spirt olan dərmanlar da yaşayılır. Bunun isə tibbi təhlükəsi aydındır. Çinlilərin ilanı mətbəx faktı etməsi bu populyasiyanın varlığı üçün ciddi təhlükələr yaradır. Belə hallara görə ki, multikulturalizm çərçivəsində tolerant mühitin hökm sürməsi ziyanları və zərərləri aydınlaşdırmağa möhlət verir.

Üçüncüsü, multikulturalizm çərçivəsində tolerant mühitin hökm sürməsi aydın edə bilər ki, tutuşdurulan iki mədəniyyətin kültür dəyərlərinin heç biri yeni dünyada faydalı deyil, faydalı olan başqa mədəniyyətin filan dəyridir.

Əslində biz multikulturalizmdə tolerantlıqda bağlı yeni tədqiqat mövzusunə çıxırıq. Tolerantlıq aksioma deyil, kulturologiya onu araşdırmalı, qaydalarını

aşkar etməlidir. Özü də bir məsələ aydındır, multikultural cəmiyyətdə hamıdan tolerantlıq tələb etmək mümkün deyil. Həmişə Avropada müsəlman submədəniyyətinə, Yunanıstanda türk submədəniyyətinə nifrət edən tapılacaq. Bunun üçün ksenofobiyaya və nifrət cinayətlərinə qarşı olan qanunlar qəbul olunur ki, münasibətlərin təhlükəli gərginliyi hüquqi mexanizmlə önlənsin. Belə qanunlara «nifrət hallarının qarşısını alan qanunlar» deyilir. Ancaq problemin ciddiliyini nəzərə alaraq gəlmiş demokratiya ölkələrində qanunlara əxlaqi normalar da artırılır. Bu normalardan biri politkorektlikdir. İrqi və etnik məsələlərdə onu pozan ictimai xadimlər TV rəhbərlikləri, xalq tərəfindən ya boykot edilir, ya da nüfuzlarını itirirlər. Ona görə də multikultural cəmiyyətlərdə submədəniyyətlərin münasibətləri həm qanunvericiliklə, həm də əxlaqi normalarla tənzimlənməlidir. Multikultural münasibətlərin problemlərinə çoxlu proqramlar və sənət əsərləri həsr olunmalıdır. Azərbaycanda son zamanlar multikulturalizm fenomeninə diqqət artsa da bu aspekt hələ də yaddan çıxarılır. Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan multikulturalizmində submədəniyyətlərin münasibətlərinə həsr olunmuş bədii əsərlərin sayını və keyfiyyətini stimullaşdıran Dövlət proqramı olmalıdır. Kulturologiya isə xüsusi tədqiqatlarla bu proqramın bazasını zənginləşdirməlidir.

Multikulturalizmin daha bir təhlükəsi odur ki, mədəni relyativizm etik universalizmlə bağlı əxlaqi nihilizmə gətirib çıxara bilər. Etik universalizm bütün mədəniyyətlər üçün doğru olan əxlaqi dəyərləri nəzərdə tutur. Məsələn, ailə strukturunun qənaətiyəliyi olan əxlaq münasibətləri əxlaqi universalizm sayılmalıdır. Relyativizm bu münasibətlərin formasına və formasına yaxın məzmun qatlarına aid ola bilər. Lakin mahiyyət etibarilə bir çox əxlaqi dəyərlərdə universal qalmalıdır. Bir millətdə adamları sevindirən hədiyyələr başqa millətdə sevindirməyə bilər. Lakin hədiyyə ilə başqasına xoşbəxtlik gətirmək norması bütün mədəniyyətlərdə və tarixlərdə universal olaraq qalmaqdadır.

Almaniyada islam dəyərlərinə söykənən icmaların ailə təsəvvürləri və normaları ilə alman ənənəsinə söykənən ailə normaları arasında böyük fərq var. Alman ailələri feminizmin təsiri altında xeyli «liberallaşmışdır». Ona görə də ailənin substantiv mahiyyəti qalsa da iki ənənədən gələn ailə tipində xeyli forma fərqləri var. Lakin ailə məsələsində tam əxlaqi relyativizm olsa, mədəniyyətdə ciddi «tektonik» zəlzələlər baş verir. Bu faktlara görə də deməliyik ki, multikulturalizm cəmiyyətdə etik universallığı dağıtsa, bu cəmiyyət ciddi mənəvi sarsıntılara düşər.

Multikulturalizmin bütün sadələşdirmə təhlükələrinə baxmayaraq, nə Avropa, nə ABŞ, nə Rusiya, nə Azərbaycan və Gürcüstan üçün onun alternativini yoxdur. Söhbət təkcə millət daxilində olan etnik, dini azlıqların mədəniyyətlərinə hörmətdən getmir. Söhbət həm də ondan gedir ki, məhz

dialogun sayəsində multikultural mühitdə bir mədəniyyət daxilən özünüisləşdirən fikrinə düşür və eləcə də qloballaşma havasında faydalı dəyərləri və qaydaları götürməyə imkan qazanır. Ona görə də Azərbaycanda şüar irəli sürülmüşdü ki, müxtəlif mədəniyyətlər Azərbaycanın zənginliyidir [1.<http://www.azadliq.mobi/a/2102205.html>]. Bu zənginlik təkcə «salat» prinsipində mədəniyyətin müxtəlif komponentlə bəzənməsi deyil. Bu zənginliyin dialektik təbiəti var. Multikultural dünyada mədəniyyətlər bir-biri ilə yarışaraq bir-birini sınağa çəkir, bir-birini nailiyyətləri ilə zənginləşdirir. Ona görə də Azərbaycan multikulturalizmi submədəniyyətlərin bir-birini bəhrələndirən dialogunu təşkil etməlidir.

Multikultural cəmiyyətlərin bir problemi var. Bu problem bizim irəlində izah etdiyimiz metonimik işarələrdən doğur. Xatırlayaq, metonimiya hissənin, detalın bütövün işarəsinə çevrilməsindən gəlir. Bizim psixologiyamız həyat təcrübəsində elə formalaşır ki, hissələr əsasında bütöv haqqında informasiya alınır. Qalstukun necə bağlanması, hansı qalstukun seçilməsindən, əllərin əsməsindən bütöv, yəni bu halda insan haqqında müəyyən nəticələrə gəlirik. Filmlərdə, hekayələrdə bu yolla müəllif oxucu və tamaşaçılara personajın xarakteri haqqında bilgi çatdırır.

Kulturologiya multikulturalizm problemi qoyanda bu məsələni, yəni submədəniyyət nümayəndələrinin daralmış qavrayışını və yanlış metonimiyaların təsiri altına düşmələrini xüsusi tədqiqat obyektinə çevirməlidir. O aydınlaşdırmalıdır ki, çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə hansı münaqişə potensialı gizlənilir? Bu münaqişələrdən hansını və necə neytrallaşdırmaq olar, hansı münaqişələri oyun rəqabəti prinsipində nifrətdən və düşmənçilikdən təmizləmək olar? Belə tədqiqatlar kulturologiyayı kvaziproblemlərdən qurtarıb cəmiyyətin gerçək məsələlərinə yönəldər. Eyni zamanda bu elm diaqnostik və praktiki təpər qazanar. Multikulturalizm Azərbaycan cəmiyyətinin və global proseslərə qoşulmuş bir çox toplumların taleyinə yazılıb. Ona görə də qaçılmaz problemdir. Belə olan vəziyyətdə ən doğru yol multikulturalizmin təhlükələrini və faydalarını tədqiq edib bu sahədə yarana biləcək miflərin, aldanışların qarşısını almaq və müsbət potensiallarını aşkar etməkdir. Bir cəmiyyətdə çoxluq vətəndəki submədəniyyətləri öz millətinin zənginliyi sayırsa, orada multikulturalizm qalib gəlir. Submədəniyyətlərə belə münasibətin formalaşmasında incəsənətin və ölkə üzrə kulturoloji tədqiqatların böyük rolu var. İncəsənət və kulturoloji tədqiqatlar insanları metonimik qavrayışın atavizmindən, daralmış qavrayışın effektindən qurtarmaq üçün ciddi işlər görə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Mehdi Niyazi. <http://www.azadliq.mobi/a/2102205.html>
2. Crowder George. Theories of Multiculturalism: An Introduction. Pplity Press. 2013, 256 p., p. 18.
3. Crowder George. Theories of Multiculturalism: An Introduction. Pplity Press. 2013, 256 p., p. 26.
4. McGhee Derek. The End of Multiculturalism? Terrorism, Integration and Human Rights. London: McGraw Education 2008, 198 p., p. 225.
5. Multiculturalism, Identity, Rights. Routledge 2004, 256 p., p. 94.

Khaleddin Sofiyev

The perspectives created by multiculturalism for culturology

Key words: multicultural society, tolerance, subculture, cultural relativity

Multiculturalism wins in the society, where majority considers subcultures of its country as wealth of its people. Art and culturological researches held in the country have a great role in such regard to subcultures. Art and culturological researches can prevent people from atavism of metonymic perception and the effect of narrow perception.

Халеддин Софиёв

Перспективы, созданные для культурологии мультикультурализмом

Ключевые слова: мультикультурное общество, толерантность, субкультура, культурный релятивизм

Мультикультурализм побеждает в том обществе, в котором большинство считает субкультуры своей страны богатством своего народа. Искусство и культурологические исследования, проводившиеся в стране играют большую роль в формировании такого отношения к субкультуре. Искусство и культурологические исследования могут предотвратить атавизм метонимического восприятия и эффект узкого восприятия.